

УДК 340.15:342.56(477)

*А. А. Калараш
аспірант**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НАЙВИЩОЇ СУДОВОЇ ІНСТАНЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ФУНКЦІЇ

Постановка проблеми. Верховний Суд є одним з ключових інститутів, який забезпечує повноцінне функціонування правової держави та громадянського суспільства. Особливості розвитку Верховного Суду за доби незалежної України, переконливо доводять необхідність своєчасного реагування на ті швидкоплинні зміни, що відбуваються в межах правового поля. Проте, будь-яке реформування Верховного Суду не повинно відбуватися шляхом спроб та помилок. Занадто високою, враховуючи державну та суспільну важливість цього інституту, може бути ціна. З огляду на це, важливим завданням дослідження є здійснення аналізу еволюції функцій найвищої судової інстанції на теренах України у ретроспективній площині. Така ситуація обумовлює неабиякий науковий інтерес до історичного досвіду генези функцій Урядуючого Сенату як найвищої судової інстанції Російської імперії у контексті їх впливу на діяльність судових органів в українських землях.

Особливий як науково-пізнавальний, так і практичний інтерес має здійснення фахового історично-юридичного аналізу змін у правовому статусі та функціях Урядуючого Сенату, що відбулися внаслідок реформ судової системи Російської імперії у 1862 – 1864 рр. Незважаючи, що з тих часів минуло понад півтора століття, окремі їх моменти і сьогодні заслуговують на увагу, звісно, за умови критичного переосмислення.

Стан наукової розробки проблеми. Представники юридичної науки дорадянської доби, як правило, досліджували еволюцію функції Урядуючого Сенату, як найвищої судової інстанції у більш ширшому контексті аналізу різних аспектів діяльності цієї установи в цілому. У даному контексті вирізняються роботи А. Нольде та С. Гогеля, у яких автори спробували надати розгорнуту характеристику змінам у структурі та компетенції Урядуючого Сенату за його двохсотлітню історію. Окремі фахівці звертали увагу на вивчення компетенції Урядуючого Сенату у контексті судової реформи 1864 р. Зокрема, слід відзначити публікації А. Єлістратова, М. Полянського, О. Коні, Є. Васьковського, І. Фойницького, М. Таганцева та інших. При цьому, жоден з цих дослідників не приділяв достатньої уваги з'ясування специфіки виконання Сенатом своїх функцій в українських губерніях.

Радянські юристи підходили до зазначеної проблеми догматично, акцентуючи переважно на негативних тенденціях у розвитку імперського судочинства та підкреслюючи некомпетентність представників суддівського корпусу та їх залежність від адміністрації.

У пострадянський період спостерігається тенденція зростання наукового інтересу до зазначеної проблематики, як теоретиків, так і істориків права. Слід відзначити внесок таких сучасних вчених, як В. Томсінов, Н. Охотницька, О. Гаркуша тощо. Втім, не дивлячись на достатньо великий масив історично-правової літератури, до сьогодні проблема еволюції функцій найвищої судової інстанції на теренах України у дорадянський період її розвитку не ставала предметом окремого дослідження.

З огляду на це, мета даної статті полягає у дослідженні тих змін, що відбулися у функціях Сенату як найвищої судової інстанції на теренах України протягом XIX – поч. XX ст. та їх впливі на його взаємовідносини з місцевими судовими установами.

Виклад основного матеріалу. З кінця XVIII ст. й до початку XX ст. більшість українських земель перебувала у складі Російської імперії. Відповідно, царська влада, яка була зацікавлена в уніфікації судочинства, докладала максимум зусиль, щоб на них поширювалася дія російського імперського законодавства та судових установ. У рамках цієї політики, з 1783 р. на території Лівобережної України мало діяти лише російське законодавство, а у 1786 р. відбулась ліквідація Генерального суду [1, с. 38]. До початку XIX ст. судова система Слобідсько-Української, Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній вже повністю відповідала системі центральних губерній імперії [2, с. 8].

На той час, найвищою судовою інстанцією на теренах Російської імперії вважався Урядуючий Сенат, який було створено за наказом Петра I ще у 1711 р. Виданий 2 березня 1711 р. наказ Петра I «Про доручення Правлячому Сенату піклуватися про правосуддя, державні прибутки, торгівлю та інші галузі державного господарства», давав сенаторам наступну настанову: «суд повинен бути нелицемірний, і неправедних суддів слід карати відібранням честі і їх маєтків...» [3, с. 101]. З цих слів, можна зрозуміти, що з самого початку існування, на Сенат було покладено, серед іншого,

функцію найвищої судової інстанції після царя. З 1718 р. Сенат почали розглядати й як вищу апеляційну інстанцію. Тим не менш, у перші десятиліття існування Сенату судова функція хоча й була важливою, але ще не стала основною.

Паралельно з цим, протягом XVIII ст. формувалося його значення як інстанції верховного нагляду. Імператриця Катерина II у одному зі своїх наказів, охарактеризувала його, як «сховище законів» [4, с. 108]. У грудні 1763 р. вона видала Маніфест, згідно до якого у складі Сенату було утворено шість департаментів, кожен з яких отримував повноваження самостійної колегії [5]. Чотири з них базувалися у Петербурзі, а два – у Москві. Лише 2-й петербурзький мав виключно повноваження вищої судової інстанції. 3-й і 4-й петербурзькі та обидва московські мали змішану адміністративно-судову компетенцію. До речі, на 3-й було покладено розгляд справ, які надходили з українських губерній. Щодо 1-го департаменту, то він мав займатися внутрішньо державними та політичними справами. Отже, як і раніше, Сенат поєднував кілька функцій, що, безперечно, мало негативний вплив на його роботу.

Не зайвим буде згадати про ще одну ініціативу Катерини II у сфері судочинства. Так, згідно з її Маніфестом від 17 серпня 1764 р. було створено Верховний кримінальний суд. Він складався з представників Сенату, Синоду та вищих посадових осіб, які призначалися безпосередньо монархом. Цей орган не був постійним, а збирався з приводу розгляду справ, звинувачені за якими несли особливу небезпеку для існуючого державного ладу. Наприклад, Верховний кримінальний суд збирали для розгляду справи учасників декабристського руху [6, с. 34].

В цілому, імператриця надавала перевагу Сенату, як органу, що мав допомагати їй у здійсненні законодавчої влади, тоді як судовій функції відводили другорядну роль. Втім, не можна заперечувати того факту, що Катерина II усвідомлювала необхідність функціонування Сенату як вищого апеляційного суду. Про це, наприклад, свідчить її наказ Сенату від 9 грудня 1793 р., у якому зазначалося: «Обов'язком невсипущого Нашого пильнування про збереження законів і відправленні неупередженого правосуддя спонукає підтвердити Сенату старанно й неупереджено розбирати справи, шукати в них істини...» [7].

Проект реформування Сенату 1794 р., що співпав у часі з входженням до складу Російської імперії земель Правобережної України та Волині, демонстрував бажання імператриці створити вищий апеляційний суд, який перебував би над Сенатом. Цю роль мав виконувати так званий «Генеральний суд», який складався б із Сенату, Синоду, чотирьох перших класів імперії та представників державних та інших судових палат і

колегій [8, с. 162]. Втім, у 1796 р. Катерина II помирає й ідея щодо створення Генерального суду у масштабах Російської імперії не отримала подальшого розвитку.

Натомість, того ж 1796 р., внаслідок проведення губернської реформи, були утворені Київська, Волинська та Подільська губернії. Кожна з них отримала власні головні суди у складі кримінального і цивільного департаментів. Вони були вищою апеляційною інстанцією для повітових земських та підкоморських судів. До 1802 р. підпорядковувався Сенату, а згодом – Міністерству юстиції. Прикметно, що крім загальноросійських законів у судочинстві також вживалося польське право і Литовський статут, а у діловодстві – російська і польська мови [9, с. 4].

Наступник Катерини II на престолі, Павло I висловлювався на користь затвердження за Урядуючим Сенатом функцій найвищої судової інституції держави. «Сенату, – стверджував він, слід бути єдиним судовим місцем до якого надходили б справи з підпорядкованих місць на конфірмацію у всіх випадках, які виходять за межі компетенції нижніх судових місць» [10, с. 20]. Проте, нетривале правління Павла I завадило реалізації цих планів щодо зосередження Сенату на судовій функції у практичній площині.

На початку XIX ст., за часів правління Олександра I, назріла необхідність реформування Сенату з метою уточнення його повноважень щодо охорони закону. В результаті, 8 вересня 1802 р. з'явився імператорський наказ про права Сенату, який закріпив за ним функції вищої судової інстанції і органу нагляду за порядком управління та виконанням законів, який підпорядковується лише владі імператора [11, с. 11]. У першій статті наказу наголошувалося: «Сенат є Верховним місцем Імперії; маючи у своїй підлеглих усі присутні місця, він як оберіг законів забезпечує повсюдне дотримання правосуддя; спостерігає за збиранням податків і за штатними витратами, піклується про засоби полегшення потреб народу, дотримання загального спокою і тиші, а також припинення будь-яких протизаконних діянь у всіх підлеглих йому місцях. Ревізія Верховного Суду у справах цивільних, кримінальних і межових належить неупередженому і нелицемірному його правосуддю» [12, с. 80]. Отже, як видно з цього переліку, на початку правління Олександра I, було обрано курс на те, щоб повернути Сенату характер найвищого державного органу, наділеного не лише судовими, але й адміністративними функціями.

Право звертатися до Сенату у кримінальних справах вважалося становим привілеєм. До нього надходили справи дворян, почесних громадян, чиновників. У Сенаті розглядалися справи пов'язані з посадовими злочинами перших чинів губернського рівня, голів палат і прокурорів та, навіть,

представників органів центрального управління, як-то директорів міністерських департаментів. Серед інших категорій справ, які потрапляли на розгляд Сенату також слід відзначити: справи, що порушувалися внаслідок проведення сенаторських ревізій; справи з великою кількістю обвинувачених або ті, у яких разом з кріпаками звинувачувалися й поміщики; справи щодо малолітніх злочинців; справи, за якими вже було винесено вирок палати, що змінив початковий вирок через з'ясування губернаторами нових обставин [13, с. 95].

Всупереч ініціативам Олександра I повернути Сенат на верхівку системи державного управління, на практиці протягом I пол. XIX ст. спостерігалася тенденція поступової втрати Сенатом цілої низки своїх важливих повноважень, що стало особливо помітним після появи міністерств та Державної ради (1810). Її департамент цивільних та духовних справ розглядав цивільні та кримінальні справи у якості вищої апеляційної інстанції.

На думку головного російського реформатора початку XIX ст. М. Сперанського, Сенат мав перетворитися на виключно судовий орган, який би представляв четверту, вищу судову інстанцію над волосними, окружними та губернськими судами. Відповідно, навіть визначення «Урядуючий», мало зникнути з назви цього органу. У «Вступі до Укладення державних законів», який було підготовлено М. Сперанським у 1809 р. стверджувалося, що «Сенат є верховним судилищем для всієї імперії. Він має чотири департаменти: два цивільних і дві кримінальні, які у рівній мірі мають бути розподілені між двома столицями» [14, с. 198].

Особливий статус Сенату у якості найвищого судового органу імперії, на думку М. Сперанського, мав полягати у наділенні його повноваженнями розглядати справи щодо державних злочинів: організація бунтів, зрада, загроза державній безпеці тощо. У даному контексті розумілися злочини, які могли бути скоєні членами Державної ради, губернаторами, генерал-губернаторами, міністрами та іншими високопосадовцями.

Проекти реформування Сенату, безумовно, позначилися на реалізації ним функції найвищої судової влади. Так, різні категорії його рішень щодо розгляду тих чи інших судових справ надходили вже не безпосередньо до імператора, а обговорювалися попередньо у Державній раді. З цього приводу, військовий міністр Д. Мілютін дещо пізніше зазначав, що Сенат опинився у дивному становищі, коли, залишаючись формально, однією з пріоритетних державних установ, на практиці виявився відстороненим від участі у всіх важливих справах управління і навіть не користується повною самостійністю при винесенні судових рішень. У цьому контексті, показовим є той факт, що коли після ліквідації у 1831 р. у правобережних українських губерніях головних судів, була відновле-

на дія системи російських судових установ, вони підпорядковувалися Міністерству юстиції, а не Сенату [9, с. 4]. Тим не менш, це не завадило Сенату своїм указом від 25 червня 1840 р. припинити дію Литовського статуту на всіх виданих на базі статуту законодавчих доповнень. На Правобережній Україні остаточно запанувало російське законодавство та судочинство.

Сенат і за часів Олександра I, і у період правління його наступника Миколи I залишався ревізійною та апеляційною інстанцією для різних судів: для комісій у Константинополі, для Дерптського університетського суду, навіть для військових судів, коли вони судили дворян, яких звинувачували у насильницькому опорі владі. Його функції найбільш повно були викладені на сторінках третьої книги Установи судових установлень. Так, ст.1 визначала місце Урядуючого Сенату серед інших державних органів: «Урядуючий Сенат є верховним місцем, якому в цивільному порядку суду, управління та виконання підпорядковані усі місця і встановлення імперії, крім тих, які особливим законом вилучені з-під цієї залежності» [15].

Функції Урядуючого Сенату визначалися у другій та третій статтях документу. В цілому, вони збігалися з тими, що були викладені у Наказі Олександра I 1802 р. Щодо судової функції Сенату, то вона прив'язувалася до його функції сховища законів. Він був покликаний піклуватися про беззастережне дотримання правосуддя, саме тому що був «хранителем закону». Це давало право Сенату виносити свій верховний вердикт як у цивільних, так і кримінальних справах.

Слід відзначити, що випадків, коли при розгляді цивільних або кримінальних справ, приймалося правило, що розширювало коло судових повноважень Сенату, було чимало. Це було зумовлено тим, що місцеві судові установи не викликали в уряді довіри, тому рішення важливих справ доручалося саме сенаторам [16, с. 47]. Все це закріплювало за Сенатом статус найбільш кваліфікованої судової установи на теренах Російської імперії. Про це свідчать також певні статистичні дані. Так, у 1862 р. до Сенату з губернських палат кримінального суду надійшло 2102 справи. Сенатори затвердили лише 948 вироків, натомість 509 були повністю скасовані, до інших внесені суттєві зміни [17, с. 30].

Водночас, не можна не відзначити, що в умовах дореформеної Росії, Сенат часто штучно, через нездатність або небажання сенаторів розібратися у сутності справ, затягував їх розгляд, виносив неясні постанови, які ще більше їх заплутували. Показовим, у цьому сенсі, був випадок в одному з повітових судів Київської губернії. Там, протягом 1830-х рр., відбувалася суперечка щодо належності земельної ділянки. Вона тричі доходила до Сенату і незмінно поверталася до нижньої судо-

вої інстанції для доповнення. Коли прохання вирішити цю справу вчетверте надійшло до Сенату, ним було винесене наступне рішення: «З питання, кому зі сторін має належати земельна ділянка, та звертаючись до узаконень, Сенат вбачає, що нещодавно було видано закон стосовно спеціального розмежування, виходячи з цього визначає: наказати, кому слід, веліти кому треба вирішити це питання на засадах існуючих узаконень» [18, с. 137].

До того ж Сенат підтримував теорію формальних доказів та стягував судові мита з вочевидь невинних, а без сплати останніх, взагалі, міг залишити скаргу без розгляду. Не треба забувати і про постійне втручання царської влади у судову діяльність даної інституції, яке не обмежувалося будь-якими рамками. На практиці неодноразово мали місце випадки, коли імператор, ще до розгляду справи у Сенаті, вказував на прийнятний результат її вирішення. Тобто, Сенат, у тому вигляді і з тим функціоналом, який він мав у I пол. XIX ст. вочевидь не міг повноцінно виконувати функцію найвищої судової інстанції, як в українських губерніях, так і у Російській імперії в цілому.

Судова реформа 1864 р., хоча прямо і не зачіпала Сенату, члени якого, як і раніше, призначалися імператором, все ж привела до поживлення даної інстанції. Зокрема, згідно ст. 5 Заснування судових установ, наголошувалося, що Урядуючий Сенат наділяється повноваженнями верховного касаційного суду. Він не має вирішувати справи у загальному порядку судочинства за суттю, натомість повинен спостерігати за дотриманням точної сили закону та однаковим його виконанням усіма судовими установами імперії.

У зв'язку з цим, у складі Сенату з'явилися касаційні департаменти та їх загальне зібрання (ст. 114 Засн. суд. уст.), що були організовані на інших, у порівнянні з дореформеним періодом, засадах. Так, вони наглядали за законністю у сфері кримінального і цивільного судочинства, а також отримували право винесення остаточних рішень у справах та вільного тлумачення законів. Ці ж департаменти, згідно зі ст. 119 Заснування судових установ, отримували функції органів нагляду за судовими установами та посадовцями судового відомства, водночас виступаючи для них й у ролі вищої дисциплінарної присутності.

Вперше, ідея створення касаційних департаментів з'явилася наприкінці 1850-х рр. під час обговорення проекту нового уставу цивільного судочинства. Тоді, на засіданнях Державної ради, почали наголошувати на доцільності створення єдиного касаційного суду для всієї імперії. При цьому, підкреслювалося, що ні суворі правила Уложення про покарання 1845 р., ані основний закон щодо тлумачення законів, згідно загальному духу законодавства (ст. 65 т. I Осн. зак.), не можуть застосовуватися без створення одного верховного

суду, який буде наглядати за суворим дотриманням однакового тлумачення законів [19, с. 16].

Таким чином, головні причини створення верховного касаційного суду полягали у наступному: зведення до мінімуму випадків явного порушення закону та відмови у правосудді; недопущення перебільшення влади; необхідність чіткого дотримання існуючих форм судочинства; бажання покласти край різноманітному тлумаченню законів у судах з різних регіонів імперії. Як наслідок, ст. 76 Статуту цивільного судочинства передбачав, що розгляд звернень щодо скасування судових рішень зосереджується у одному центральному для всієї імперії судовому місці – у касаційному департаменті Сенату.

У вересні 1862 р. з'являються «Основні положення перетворення судової частини у Росії», що заклали фундамент перетворень у системі судочинства протягом наступних років. У кількох статтях було визначено статус Сенату, як найвищої судової інстанції. Ст. 2 встановлювала, що «влада судова належить... Урядуючому Сенату (у якості верховного касаційного суду)». За ст. 4 «Урядуючий Сенат, завідуючий судовою частиною, знаходиться у Санкт-Петербурзі. Відомство його поширюється на всю імперію». Ст. 42 визначала, що «Урядуючий Сенат, у якості верховного касаційного суду, розділяється на департаменти, кожен з яких завідує певними предметами судового відомства, з цих департаментів, у визначених законом випадках, створюється загальне зібрання». Ст. 43 – 46 визначали організаційний порядок роботи департаментів Сенату [20, с. 77 – 78].

Кримінальний касаційний департамент розглядав справи щодо скасування вироку або поновленні розгляду кримінальної справи. До компетенції цивільного касаційного департаменту було віднесено розгляд справ щодо скасування рішень, їх перегляди та звернення третіх осіб, які не брали безпосередньої участі у справі [21, с. 3]. Із складу касаційних департаментів виділяли особливу присутність у справах, що кваліфікувалися як державні злочини та вищу дисциплінарну присутність. Враховуючи той факт, що запровадження касаційного порядку розгляду справи не мало аналогів на попередніх етапах розвитку судових установ у Російській імперії, укладачі судових статутів відчували певні складнощі щодо визначення вичерпного переліку усіх приводів для касації.

Згадані департаменти звільнялися від будь-якої залежності від контролю з боку генерал-прокурорів, отримуючи той обсяг самостійності, який відповідав верховному місцю здійснення правосуддя. До того ж, сенатори касаційних департаментів призначалися лише з числа осіб, які мали фахову юридичну освіту та певний досвід роботи на різних посадах у судовому відомстві [22, с. 21]. Незалежність сенаторів касаційних департаментів

тів забезпечувалася їх незмінюваністю. Для точного визначення меж компетенції касаційного Сенату, слід також пригадати, що крім функцій касаційних нові департаменти за окремими справами у державних та посадових злочинах, могли виступати й у ролі апеляційної інстанції [23].

Справи про злочини і проступки, за які в законі були передбачені покарання, пов'язані з позбавленням усіх прав і переваг, розглядалися не інакше як за участю присяжних засідателів. Вироки в справах, розглянутих за участю присяжних засідателів, вважалися остаточними, апеляції не підлягали і могли бути оскаржені або опротестовані в касаційному порядку до Сенату [1, с. 46].

В іншому, функції, які надавалися Сенату судовою реформою 1864 р. не були новими. Як і раніше, серед них був розгляд справ, скоєних посадовцями; вирішення суперечок щодо казенного майна між міністерствами та головними управліннями; скарги на зволікання осіб казенного управління щодо виконання ними підрядів та постачань; суперечки між казенними управліннями та приватними особами стосовно виконання договорів оренди; стягнення коштів за шкоду завдану розпорядженнями посадових осіб тощо [24]. Члени Сенату могли залучати до дисциплінарної відповідальності посадових осіб судового відомства у тих випадках, коли знаходили «неправильні дії під час розгляду справ, що потрапляли до суддів встановленим порядком» [25].

Як зазначав А. Нольде, внаслідок реформи Сенат перетворився на інстанцію більш обізнану щодо справжнього сенсу законів, та більш неупереджену, ніж безпосередні виконавці закону [11, с. 16]. Таким чином, за Сенатом остаточно було закріплено функцію «верховної ревізії суду» у всіх справах і на його рішення вже не можна було подавати апеляції. Більш того, на відміну від рішень адміністративних департаментів Сенату, рішення його касаційних департаментів не повинні були розглядатися Державною радою [26, с. 7].

Тогочасні правники доволі позитивно відгукувалися стосовно тих змін, які відбулися з Сенатом після реформи 1864 р. Так, О. Коні, оцінюючи появу Кримінального касаційного департаменту зауважував: «Чи треба казати, наскільки успішною та змістовною була саме початкова діяльність нашого касаційного суду. Особливо слід відзначити роботу Кримінального касаційного департаменту... Його рішення закріплювали начала нового процесу. Практично усі найважливіші питання нового судочинства, усі непорозуміння щодо розмежування областей кримінального та цивільного права були розроблені та вирішені у висновках цього департаменту» [27, с. 708].

У перші роки після свого створення касаційні департаменти Сенату не були надто завантаженими. Так, у травні та червні 1866 р. до них надхо-

дило лише по 2 справи. Втім, протягом наступних місяців, кількість справ, що потрапляли до Сенату, почала стрімко збільшуватися. Так, у січні 1867 р. на розгляді у Кримінальному касаційному департаменті перебувало 116 справ, а у Цивільному – 127 [19, с. 28]. Це свідчить про зростання довіри до даного органу з боку судів нижчих інстанцій, які все частіше починали звертатися до Сенату, сподіваючись на кваліфіковану допомогу при розгляді складних справ. З іншого боку, до різкого збільшення справ, виявилися не готові власне сенатори, що викликало накопичення невирішених справ у обох касаційних департаментах Сенату вже до осені 1867 р. Це стало поштовхом до розширення їх складу.

Можна констатувати, що рішення обох касаційних департаментів Сенату, навіть враховуючи той факт, що у тогочасному російському праві не було передбачено прецедентної судової практики, мали й правотворче значення. Подібні рішення, як правило, друкувалися в особливих тематичних збірниках і нерідко використовувалися під час коментування законодавчих актів [28, с. 385 – 413]. Це дозволяло судовим місцям усіх інстанцій, при вирішенні тієї або іншої справи, керуватися сформованою практикою Сенату.

Вже з 1868 р. Кримінальний касаційний департамент Урядуючого Сенату не обмежувався вирішенням окремих випадків, що потрапляли на його розгляд, а використовував надане йому законом право роз'яснювати особливо важливі питання шляхом підготовки циркулярних наказів. Зокрема у жовтні 1870 р. ним було винесено постанову для мирових з'їздів суддів з чіткими вимогами до форм та змісту протоколів їх судових засідань для того, щоб Сенат мав можливість встановлювати правильність процесу судочинства у мирових судах по всій території імперії.

У червні 1872 р. київський, подільський та новоросійський губернатори отримали циркуляр від Загального зібрання 1-го та касаційних департаментів Сенату, з роз'ясненнями щодо порядку спостереження з боку прокурорського нагляду за діяльністю поліції у частині здійснення нею слідчих дій. Справа в тому, що із зазначених губерній регулярно надходила інформація, що поліція, порушуючи норми діючого законодавства, самотужки припиняла дізнання щодо злочинів. У циркулярі ж наголошувалося, що таким правом наділені лише особи прокурорського нагляду [13, с. 185]. Таким чином, циркуляри, що надходили з касаційних департаментів Сенату мали, здебільшого, організаційний характер та допомагали закріпленню норм пореформеного законодавства, зокрема і на території дев'яти українських губерній.

Того ж року при Сенаті було створене Особливе присутствіє для суду в державних злочинах і в справах про протизаконні товариства, яке почало

виконувати функції надзвичайного вищого політичного суду у межах усієї імперії. Його значення особливо зросло у 1880-х рр. після початку періоду контрреформ ініційованих Олександром III.

У 1877 р. з метою розвантаження касаційних департаментів Сенату було створено Об'єднану присутність, до складу якої увійшло по два сенатори з кримінального та цивільного департаментів, а також два сенатори з I-го департаменту Урядуючого Сенату.

До компетенції Об'єднаної присутності було віднесено наступні справи: з нагляду за судовими установами та посадовими особами судового відомства, за виключенням чинів прокурорського нагляду; віддання під суд тих посадових осіб судового відомства, які потрапили під суд за постановами цивільного касаційного департаменту; справи щодо відшкодування збитків, які були завдані внаслідок неправильних та упереджених дій представників судового відомства; розгляд прохань щодо поновлення кримінальних справ; розгляд подань та прохань щодо відсторонення суддів; розгляд подань щодо перенесення кримінальних справ з одного судового округу до іншого [19, с. 39]. Утворення Об'єднаної присутності дійсно полегшило роботу касаційних департаментів, так як дозволило розвантажити їх від розпорядчих справ.

Привертає увагу також наказ Загального зібрання касаційних департаментів Сенату від 29 лютого 1880 р., у якому вперше було чітко обґрунтовано розмежування кримінальної та цивільної неспроможності та надані докладні вказівки судовим установам з роз'ясненням у випадку яких стягнень судова влада обмежується простим висуненням вимоги щодо сплати, а за яких обставин, ще й відбувається розшук майна обвинуваченого.

У 1884 р. у структурі Сенату з'явився 2-й департамент, який ще називали «селянським». На нього було покладено функції вищого апеляційного та касаційного суду для селянських станових органів, в українських губерніях у цій ролі, зазвичай, виступали совісні суди, та органів, які наглядали за ними [29, с. 192]. У 1885 р. при Сенаті виникло Вище дисциплінарне присутствіє для розгляду злочинів і проступків чинів судового відомства. Ще одна важлива організаційна зміна відбулася наприкінці століття, коли у 1898 р. внаслідок об'єднання 4-го та 5-го апеляційних департаментів з Межовим департаментом було утворено Судовий департамент. Його компетенція поширювалася виключно на розгляд тих справ, що надходили зі «старих» судових місць, тобто створених ще до проведення судової реформи [21, с. 2].

Зрозуміло, що діяльність Сенату протягом останньої чверті XIX ст., передусім, була спрямована на ті сторони у здійсненні правосуддя, постановка яких була новою для тогочасних юристів. Перш за все, треба було з'ясувати сутність власне

касаційного порядку оскарження, з тим, щоб надалі з особливою увагою зупинитися на тих статтях матеріальних і процесуальних кримінальних законів, які викликали, при їх застосуванні, непорозуміння у судовій практиці.

Сенат визначав, хто саме має право подавати касаційні скарги і не визнавав такого права за особами, які до того не зверталися з оскарженням вироків до апеляційних інстанцій. Так само, касаційні скарги не могли подавати особи, інтереси яких не були порушені невірним вироком [30]. Таким чином, виключалося подання касаційних скарг у інтересах тільки закону, а не особистих. До функцій Сенату також входило роз'яснення й наслідків касації. Так, у випадку, якщо Сенатом було скасовано лише частину вироку, що визначала покарання, то новий вирок суд міг бути оскарженим тільки в цій частині. Так само, якщо вирок було скасовано тільки стосовно одного звинувачення, то лише це звинувачення й підлягало новому розгляду. Виключення було можливим лише у тому випадку, коли обидва звинувачення нерозривно пов'язані одне з одним, наприклад, у випадку замаху на вбивство та завершеного вбивства тієї самої особи [31].

Крім цього, Сенат, у своїх численних рішеннях встановлював для підвідомчих йому судів загальні правила тлумачення законів. Зокрема Сенат роз'яснював судам, по-перше, що тлумачення законів, які надходять від касаційних департаментів, мають слугувати керівництвом для усіх судових місць при вирішенні однорідних справ. По-друге, суди мають обов'язково звертати увагу на вивчення внутрішнього змісту законів та мотивів, якими керувався законодавець. По-третє, нагадує їм основний принцип тлумачення, за яким виключення не слід поширювати на усі справи в цілому [13, с. 188 – 189].

Щодо взаємовідносин Сенату та підпорядкованих йому судових установ, цікаву характеристику було надано у відгуку Одеського окружного суду. «Устави 20 листопада 1864 року, – йшлося у документі, – надали країні одночасно новий судовий лад та нові форми судочинства. Судові діячі, які спочатку не мали достатньої практичної підготовки, будучи покликані застосовувати закон під час публічних засідань, де кожна їх дія перебувала під суворим контролем зацікавлених сторін, вимагали допомоги як відносно роз'яснення нових процесуальних законів, так і інститутів матеріального права. У цьому контексті надзвичайного значення набувала сенатська практика. Касаційна діяльність Урядуючого Сенату встановила таку однаковість у тлумаченні та застосуванні законів, досягнути якої іншим шляхом було б неможливо. Вона зачепила майже всі відділи нашого діючого законодавства, розкрив точний зміст законів... Чимало роз'яснень були настільки важливими, що впливали і на законодавчу діяльність».

Водночас, у цьому ж відгуку, відзначалися і слабкі сторони Сенату як найвищої судової інстанції. «Негативні сторони сенатської практики стали, головним чином, результатом двох причин. З одного боку, Урядуючий Сенат, у якості касаційного суду, що має розтлумачувати справжній зміст законів, інколи виходив за межі їх інтерпретації та встановлював такі правила, які мали характер доповнення до закону, а з іншого – роз'яснюючи точний зміст закону, Урядуючий Сенат не завжди впорювався з тими роз'ясненнями, які він надавав раніше, через що виникали протиріччя» [13, с. 194 – 195]. Отже, діяльність Сенату, як найвищої судової установи не була позбавлена недоліків й у пореформений період, втім, підпорядковані йому судові установи, зокрема і в українських губерніях, відзначали його позитивний вплив під час реформування судової системи.

Саме на Урядуючий Сенат Миколою II у 1904 р. було покладено місію реформування місцевої юстиції, що мало надати однаковості судовій системі у різних частинах імперії. Цей процес було в цілому завершено з появою у червні 1912 р. Закону щодо перетворення місцевого суду, що сприяв наближенню суду до місць скоєння правопорушень та значно прискорював процес розгляду цивільних і кримінальних справ за допомогою залучення виборчих представників з місцевих еліт, що дозволяло дотримуватися принципу верховенства правосуддя на місцях.

Висновок. Підбиваючи деякі підсумки, слід зазначити, що після інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, розпочався процес поширення на них імперського законодавства та системи судочинства. На Лівобережжі він, в цілому, завершився до кінця XVIII ст., а на Правобережжі тривав до 1840 р. Затвердження в українських губерніях системи російського судочинства, зокрема передбачало надання статусу інституту найвищої судової інстанції Урядуючому Сенату.

Цей орган, заснований ще за часів петровських реформ, спочатку мав доволі широку компетенцію, окрім судових, також маючи адміністративні й законодавчі функції. З початком XIX ст. компетенція Сенату була істотно зменшена через передачу частини його функцій Генеральній раді та міністерствам. Втім, він залишався головною ревізійною та апеляційною інстанцією для різних судів і на момент початку царювання Олександра II вважався верховним судовим місцем країни.

Судова реформа 1864 р. остаточно сприяла перетворенню Сенату на верховний касаційний суд та орган, що наглядав за діяльністю чинів, які перебували на державній службі. Особливе значення, на наш погляд, мало створення, згідно з Судовими статутами, у 1866 р. кримінального та цивільного касаційних департаментів, які розглядали справи, що надходили із судових установ

створених внаслідок реформи, зокрема і з територій українських губерній.

Подавати касаційні скарги можна було з різних причин. Перш за все, це могли бути формальні приводи, які виникали у зв'язку з порушенням діючих норм матеріального права і порядку здійснення судочинства. Також, приводом до подання касаційної скарги могло стати й невірне тлумачення закону, встановлення фактів перевищення влади судами другої інстанції. Ще однією причиною звернення до Сенату було встановлення нових обставин у справі, що давали підстави до перегляду вироку винесеного по ній у судах нижчих інстанцій. Наприклад: надання до суду фальшивих актів, на яких ґрунтувався вирок; особа, за вбивство якої було засуджено скажника, насправді виявилася живою тощо.

Компетенція Сенату дозволяла йому або залишити вирок без змін, або скасувати його. Після чого, справа, у якій відбувалося оскарження, відправлялася на повторний розгляд, але за умови зміни складу суду. При цьому, слід зауважити, що вирішення справи по суті, так само як і внесення будь-яких змін до вироків винесених нижчими судовими інстанціями, перебувало поза межами компетенції даного органу. Єдиним виключенням, коли Сенат міг розглядати справи як суд першої інстанції, були випадки, де у скоєнні посадових злочинів звинувачували посадовці не нижче IV класу. Сенат виступав у ролі найвищої судової інстанції, тобто винесені ним рішення були остаточними і не підлягали оскарженню. Об'єктивно, це сприяло більш точному виконанню законів на місцях та поступовому переходу до нових стандартів судочинства.

Література

1. Охотницька Н. Становлення судової системи України (1991–2012 рр.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 212 с.
2. Гаркуша О. Організація і діяльність судів цивільної юрисдикції в Україні : автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ: Академія адвокатури України, 2009. 23 с.
3. Томсинов В. Законодательство Петра I. 1696–1725 годы. М.: Зерцало, 2014. 528 с.
4. Нолькен А. Судебная реформа 1864 года и Первый Департамент Правительствующего Сената. Историческая заметка. *Журнал Министерства Юстиции*. СПб., 1905. № 2. С. 107–143.
5. Манифест о постановлении штатов разным присутственным местам. 15 декабря 1763 г. Полное собрание законов Российской Империи. СПб., 1885. Т. 16 (28 июня 1762–1764). URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
6. Краковский К. Верховный уголовный суд в России в позднейимперский период. *Вестник юридического факультета Южного федерального университета*. 2014. № 1. С. 33–38.

7. Именной указ, данный Сенату по делу генерал-поручика Якоби, «О беспристрастном и прилежном рассматривании дел и о сохранении канцелярского порядка». 9 декабря 1793 года. *ПСЗРИ*. Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). № 17166. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php

8. Два проекта преобразования Сената второй половины царствования императрицы Екатерины II (1788 и 1794 годов). *Журнал Министерства юстиции*. 1899. № 5. С. 151–170.

9. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК). Ф. 486. Київська палата цивільного суду, м. Київ. Оп. 8. 1832–1872 рр. 39 с.

10. Томсинов В. Судебная система Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам законодательных актов). *Вестник Московского университета. Серия 11: Право*. 2016. № 5. С. 3–21.

11. Нольде А. Двухсотлетие Правительствующего Сената. *Журнал Министерства Юстиции*. СПб., 1911. № 2. С. 1–18.

12. Томсинов В. Законодательство императора Александра I. 1801–1811 годы. М.: Зерцало, 2011. 592 с.

13. Гогель С. Правительствующий Сенат в XIX столетии: Компетенция. Делопроизводство. Уголовный процесс. Охранение прав личности. СПб.: Сенатская типография, 1911. 208 с.

14. Сперанский М. Проекты и записки. М.: АН СССР, 1961. 245 с.

15. Учреждение судебных установлений. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3450>.

16. Томсинов В. Судебная система Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам законодательных актов). *Вестник Московского университета. Серия 11: Право*. 2017. № 1. С. 35–51.

17. Судебные уставы 20 ноября 1864 г. за пятьдесят лет. Петроград: Сенатская типография, 1914. Т. 1. 234 с.

18. Киевская старина. Том III. Июль-Сентябрь 1882 г. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. 620 с.

19. История Правительствующего сената за двести лет. 1711-1911 гг. СПб.: Сенатская типография, 1911. Т. IV. 564 с.

20. Основные положения преобразования судебной части в России. Москва: Типография В. Готье, 1863. 111 с.

21. Правительствующий Сенат: краткий исторический очерк и биографии сенаторов. СПб.: Типо-литография С.-Петербургской Одиной Тюрьмы, 1912. 172 с.

22. Елистратов А. Административное право. М.: Типография И. Сытина, 1911. 87 с.

23. Устав уголовного судопроизводства. Ст. 1058, 1113. URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137>.

24. Устав гражданского судопроизводства. Ст. 1297, 1301, 1307. URL: <https://www.prlib.ru/item/372592>.

25. Решение уголовного кассационного департамента Сената за 1870 г. СПб.: Типография Исаака Когана, 1871. № 446.

26. Давыдов Н., Полянский Н. Судебная реформа. М.: Книгоиздательство «Объединение», 1915. 402 с.

27. Кони А. Очерки и воспоминания: (Публичные чтения, речи, статьи и заметки). Санкт-Петербург: тип. А.С. Суворина, 1906. 892 с.

28. Судебные уставы за 50 лет. Петроград: Сенатская типография, 1914. Т. 2. 716 с.

29. Высшие органы государственной власти и управления России. IX – XX вв.: Справочник / Под. общ. ред. А. С. Тургаева. СПб.: Издательство СЗАГС, 2000. 368 с.

30. Решения Уголовного кассационного департамента. СПб: Типография Правительствующего Сената, 1871. № 90, № 435.

31. Решения Уголовного кассационного департамента. СПб: Типография Правительствующего Сената, 1872. № 1119.

Анотація

Калараш А. А. Дорадянський період розвитку інституту найвищої судової інстанції на теренах України: особливості еволюції функції. – Стаття.

У статті здійснено спробу історично-юридичного аналізу особливостей еволюції функцій найвищої судової інстанції на теренах українських земель у період їх перебування у складі Російської імперії. Особливу увагу приділено Урядуючому Сенату у контексті його взаємовідносин з підпорядкованими судовими установами.

Цей орган, заснований ще за часів петровських реформ, спочатку мав доволі широку компетенцію, окрім судових, також маючи адміністративні й законодавчі функції. З початком XIX ст. компетенція Сенату була істотно зменшена через передачу частини його функцій Генеральній раді та міністерствам. Втім, він залишався головною ревізійною та апеляційною інстанцією для різних судів і на момент початку царювання Олександра II вважався верховним судовим місцем країни.

Судова реформа 1864 р. остаточно сприяла перетворенню Сенату на верховний касаційний суд та орган, що наглядав за діяльністю чинів, які перебували на державній службі. Особливе значення, на наш погляд, мало створення, згідно з Судовими статутами, у 1866 р. кримінального та цивільного касаційних департаментів, які розглядали справи, що надходили із судових установ створених внаслідок реформи, зокрема і з території українських губерній.

Компетенція Сенату дозволяла йому або залишити вироки без змін, або скасувати його. Сенат виступав у ролі найвищої судової інстанції, тобто винесені ним рішення були остаточними і не підлягали оскарженню. Об'єктивно, це сприяло більш точному виконанню законів на місцях та поступовому переходу до нових стандартів судочинства.

Ключові слова: Урядуючий Сенат, кримінальний департамент, цивільний департамент, касаційне судочинство, судова практика.

Summary

Kalarash A. A. Pre-soviet period of development of the institute of the supreme judicial institution in Ukraine: features of the evolution of the function. – Article.

The article attempts an historical and legal analysis of the peculiarities of the evolution of the functions of the highest court in the Ukrainian lands during their stay in the Russian Empire. Special attention is paid to the Governing Senate in the context of its relations with subordinate judicial institutions.

This body, founded during the Petrine reforms, initially had a fairly broad competence, in addition to the judiciary, also having administrative and legislative functions. With the beginning of the XIX century, the competence of the Senate was significantly reduced due to the transfer of part of its functions to the General Council and ministries. However, it remained the main audit and appellate court for various courts and at the time of the

reign of Alexander II was considered the supreme court of the country.

The judicial reform of 1864 finally contributed to the transformation of the Senate into the Supreme Court of Cassation and the body that supervised the activities of the ranks that were in the civil service. Of particular importance, in our opinion, was the creation, according to the Judicial Statutes, in 1866 of criminal and civil cassation departments, which considered cases coming from judicial institutions created as a result of the reform, including from the territory of the Ukrainian provinces.

The jurisdiction of the Senate allowed him to either leave the sentence unchanged or overturn it. The Senate acted as the highest court, its decisions were final and not subject to appeal. Objectively, this has contributed to more accurate enforcement of laws on the ground and a gradual transition to new standards of justice.

Key words: Governing Senate, criminal department, civil department, cassation proceedings, case law.